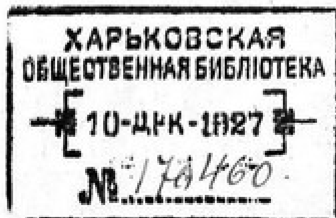
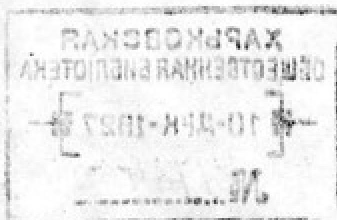
КОВАЛЕНКО І. З.

УСТАНОВИ ПОЛІТОСВІТИ НА ХАРКІВЩИНІ

ХАРКІВ 1927 РІК

Відбиток із Статистичного Бюлетеня Харківського Окрстатбюра, книжка VI, 1927 рік

„Харків-Друк". Третя Держдрук. Пушкінська вул., 31
Укрголовліт № 2277 к. Зам. № 7390. Тир. 950+50

ПЕРЕДМОВА.

Призначення політосвіти—бути агітатором за політику партії та радвлади серед широких робітничих та селянських мас, бути організатором всіх соціяльних шарів, з якими партія та радвлада перемагає крок за кроком всі труднощі соціялістичного будівництва.

Оці два призначення політосвіта виконає лише тоді, коли здійснюватимуться ті заходи, що партія ухвалює на дану добу нашого будівництва.

Отже, конче потрібний для політосвіти постійний самоконтроль: чи ця робота помагає рухові партії та радвлади по шляху соціялістичного будівництва? Які соціяльні шари користуються з політосвіти та кого організує вона? В якому напрямкові треба вести роботу?

З цього боку стаття І. З. Коваленка („Стат. Бюлетень" Харківського Окрстатбюра), по-перше, дає можливість кожному політосвітробітникові придивитись до стану своєї роботи, до чинників, од яких залежить політосвітня робота, назначити дальший напрямок розвитку її.

На жаль, всесоюзний перепис (на дані якого спирається стаття) не дає ще остаточної аналізи таких моментів, як аналіза соціяльних шарів та вікових груп, що їх організує політосвітня робота (це ми сподіваємось незабаром одержати від Окрстатбюра), але й ті загальні питання, що їх розв'язує стаття, є для нас покажчиками тенденції розвитку чи занепаду окремих сторін нашої роботи.

Важливіше питання про обслугування культурних потреб та культурний зріст окремих національностей досить яскраво освітлені в цій статті, що дає нам можливість встановити більш правильний напрямок цієї роботи. Аналіза стану ліквідації неписьменности хоча й дає нам дуже прикрі відомості відносно кількости неписьменних, але на ввесь зріст ставить перед нами завдання на грунті реальних даних переглянути

всю систему роботи в справі ліквідації неписьменности як в окрузі, так і в кожному районі, і встановити остаточну плановість в темпі розвитку цієї роботи. Багато ще інших боків політосвітньої роботи розв'язує (правда, далеко ще не остаточно) ця стаття. Але і в такому розмірі стаття дає Окрполітосвіті, кожному району та політосвітробітникові можливість проаналізувати свою роботу і дати їй певний, досить обгрунтований дальший напрямок. Ми вважаємо, що цю статтю повинен серйозно вивчити кожен райкультвідділ, кожен райінспектор, кожен хатчик, сельбудчик, бібліотекар та ліквідатор неписьменности — уся політосвітня армія, яка дійсно зробить з політосвіти бойову армію за остаточну перемогу в боротьбі за соціялізм.

Окрполітосвіта.

І. З. Коваленко.

УСТАНОВИ ПОЛІТОСВІТИ НА ХАРКІВЩИНІ.

Вичерпливої аналізи політосвітньої роботи на Харківщині в повному обсягові не давали за ввесь час революції ні органи державної статистики, ні органи наросвіти.

Тимчасом політосвітня робота, це — одна з головних частин народньої освіти і своєю різноманітністю та широкістю охоплення клієнтури займає в ній почесне місце.

Характер освітньої й політичної роботи усіх політосвітніх закладів масовий, так само як масове і втягання робітників освіти й масове охоплення дорослої клієнтури.

Завдання політосвіти подвійне: безпосереднє шкільне виховання дорослої людности і організація мас коло освітніх установ та робота серед них.

По характеру своєї діяльности заклади політосвіти поділяються так:

а) заклади шкільного типу загально-виховального ухилу: школи для малописьменних, лікнепи, радпартшколи;

б) заклади політичної освіти шкільного ухилу: школи політграмоти;

в) заклади з ухилом до масової культурно-освітньої й політичної роботи: клуби, сельбуди, хати-читальні й бібліотеки;

г) заклади для виховання й розваги: театри, кіно-театри.

Політосвітні заклади ідеологично підлягають політосвіті, в іншому ж — тим організаціям, що в основі своєї діяльности мають завдання організувати маси та соціялістично виховувати їх. До таких установ належать насамперед наросвіта, далі — профспілки й кооперація.

Зараз ми ставимо собі завдання освітити стан і динамику політосвітньої справи на Харківщині за останній час по головних масових закладах політосвіти (лікнепи і школи для малописьменних, клуби, сельбуди, хати-читальні і бібліотеки.)

Матеріяли, що виявляють стан політосвіти, це — щорічні обслідування закладів народньої освіти на 1 січня кожного року. Обслідування наросвіти не охоплює всіх установ політосвіти, а зосереджується переважно на таких типах їх: на лікнепах, радпартшколах, школах для малописьменних, загально-освітніх школах I і II ступені для дорослих і підлітків, політшколах та політкурсах, сельбудах, клубах, хатах-читальнях і бібліотеках.

Інших закладів політосвіти: театрів, музеїв, кіно-театрів, студій не обслідується, а лише реєструється при обслідуванні.

Треба зауважити, що трудно вичерпливо повно обслідувати заклади політосвіти, бо більшість їх працює вечорами, не має в себе потрібної організованої відчитности, а до того не завжди можна обслідувати їх за відсутністю керовника. Коли заклади соцвиху і профосвіти обслідувано всі, без винятку, то вже деякі типи закладів політосвіти обслідувано лише на 80-90%.

Але й зібрані дані дають можливість виявити динамику політосвіти, а так само й функції, основну діяльність закладів та охоплення ними широких мас.

Особливість багатьох типів закладів політосвіти — несталість мережі їх. Тому динамику виявляти можна, виходячи не з списків закладів, бо деякі з них на протязі того ж самого року відкриваються й закриваються, а з загальної кількости на один термін — на 1 січня кожного року.

Простежити динамику політосвітніх закладів можна по кількості бюджетових одиниць, що цілком або частково на місцевому бюджеті і підлягають наросвіті.

Число бюджетових одиниць політосвіти на місцевому бюджеті

Типи закладів	Загальне число одиниць			Рівняючи до 1924-25 р., коли рахувати його за 100.		
	1924-25 р.	25-26 р.	26-27 р.	1924-25 р.	25-26 р.	26-27 р.
Радпартшколи	3	3	—	100	100	—
Бібліотеки	12	9	8	100	75,0	66,7
Клуби	18	30	27	100	166,6	150,0
Сельбуди	21	246	221	100	1171,4	1052,4
Хати-читальні	62	129	92	100	208,1	148,4
Нарбудинки	—	—	2	—	—	100
Театри	—	5	5	—	100	100
Червоні кутки	—	5	5	—	100	100
Музеї	2	3	3	100	150,0	150
Наукові кабінети	2	2	2	100	100	100
Лікнепи	—	670	430	—	100	64,2
Школи для малописьм.	93	60	66	100	64,5	70,1
Школи підвищен. типу	20	10	20	100	50,0	100,0
Школи політграмоти	34	142	166	100	417,6	488,2
Разом	265	1261	1047	100	475,8	395,1

В 1925-26 році мережа політосвітніх установ на місцевому бюджеті поширилась майже вп'ятеро проти попереднього 1924-25 року. Надто побільшала мережа сельбудинків — в одинадцять разів, шкіл

політосвіти — вчетверо, хат-читалень — вдвоє; клубів стало також—майже вдвоє більше. Особливо широко розвернута в 1925-26 році мережа лікнепів: половина всього числа закладів політосвіти в окрузі це були лікнепи.

Мережа політосвітніх закладів на 1926-27 рік значно поменшала, надто поменшало масових закладів — ліквідації неписьменности (лікнепи), та навіть постійних закладів, як от: сельбудів, хат-читалень, клубів. І тільки закладів нового ухилу політосвітньої роботи — шкіл політграмоти побільшало.

Те саме спостерігається і з видатками на політосвіту. Коли взяти самі тільки заклади, підлеглі органам наросвіти, то питома вага видатків, рівняючи до загальних видатків на народню освіту, значно поменшала.

Видатки на політосвіту по місцевому бюджету

Рік	Загальна сума видатків	% до загальної суми видатків на народню освіту
1926-27	1.374.991	15,8
1925-26	1.508.714	18,1
1924-25	831.390	19,9

Питома вага видатків на політосвіту, рівняючи до зросту видатків на народню освіту, що-року меншає. Це залежить в значній мірі від збільшення видатків по школах, щоб здійснити розгорнення п'ятирічного плану загального навчання по окрузі.

В умовах, коли мережа політосвіти має тенденцію до зменшення числа своїх одиниць, особливо треба простежити динамику, стан і діяльність закладів політосвіти по кожному типу їх. Але однорідні по своїй діяльності типи закладів треба розглядати вкупі, щоб з порівняння вивести залежність наслідків од характеру функцій закладу, обслугування і охоплення масової дорослої клієнтури.

І. Пункти ліквідації неписьменности (лікнепи) та школи для малописьменних.

Із закладів шкільного типу загально-виховального ухилу найбільш поширені і мають масовий характер лікнепи. Їх завдання — ліквідувати неписьменність серед дорослих та підлітків, що за шкільного віку не ходили до школи або, коли ходили, то забули грамоти (рецидив неписьменности).

Школи для малописьменних мають завдання ліквідувати неписьменність, поширити й закріпити письменність у них; отже, це вже наче б то друга ступінь після лікнепу.

В умовах поширеної неписьменности, надто серед жіноцтва, роля серед сільської людности при частих рецидивах неписьменности для її ліквідації чимала. Неписьменність ця є давнього походження — з часів царату й новітнього—од неповного охоплення дітей шкільного віку.

Але з часу організації лікнепів досить неписьменного люду пройшло їх. В сучасних межах Харківської округи можна простежити це тільки за останні три роки — 1925, 1926 і 1927.

Рік	Число лікнепів і шкіл для малописьм.	Пройшло через лікнепи й школи для малописьменних			На 1000 душ людности в лікнепах		
		Чоловік.	Жінок	Разом	Чоловік.	Жінок	Разом
1925	436	11.112	5.829	16.941	15	7	22
1926	624	15.406	9.566	24.972	20	12	32
1927	407	8.818	6.659	15.477	11	8	19
Середнє за рік . .	489	11.778	7.350	19.128	15	9	24

За три роки пройшло через лікнепи 57.390 учнів дорослих і підлітків, або в середньому за рік 19.128.

Мережа лікнепів взагалі непостійна — рідко де по селах три роки під ряд існує лікнеп, а до того в цілому по окрузі мережа й число учнів в 1927 році проти попередніх років (1926 і 1925) значно поменшали.

Підлеглість пунктів ліквідації неписьменности й шкіл для малописьменних

Підлеглість	Лікнепів	Шкіл для малописьменних	Разом	На %% до загального числа		
				Лікнеп.	Шк. для малописьм.	Разом
Органам Наросвіти . . .	341	38	379	95,5	76,0	93,0
„ Н. К. Ш. . . .	2	6	8	0,6	12,0	2,0
Профспілкам	11	5	16	3,0	10,0	4,0
Кооперації	1	1	2	0,3	2,0	0,5
Громадськ. організац. . .	2	—	2	0,6	—	0,5
Разом	357	50	407	100	100	100

Робота по ліквідації неписьменности зосереджується виключно в органах народньої освіти: 95,5% усіх лікнепів підлягають їм. З громадських організацій і установ найбільше дбають за ліквідацію неписьменности профспілки і майже нічого не робить в цій справі кооперація.

Вже в більш нормальному типі — школи для малописьменних — роля органів наросвіти менша — їм підлягає 76,0% шкіл, бо тут виступають профспілки й Наркомшляхів. Діяльність же кооперації в ліквідації рецидивів неписьменности слаба.

По районах округи шкільна справа поставлена далеко неоднаково, тому й неоднакове в них охоплення дітей шкільного віку, отже, неоднакова письменність людности, надто селянської. Щоб з'ясувати, чи залежить поширення мережі лікнепів і шкіл для малописьменних від поширення шкільної справи, розгляньмо це по районах, як вони розпадаються на групи по охопленню школами дітей шкільного віку: перша група — слабого охоплення дітей шкільного віку, друга група — середнього і третя група — максимального охоплення.

Мережа лікнепів і шкіл для малописьменних по районах Харківщини на 1 січня 1927 року

№	Назва районів	Лікнепів і шкіл для малописьм.		Учнів по лікнепах і школах для малописьм.			На 1000 душ людности учнів в лікнепах і школах для малописьм.	Педагогічного персоналу	На одного педагога учнів
		Загальна кількість	На 1 заклад припадає людности	Чоловіків	Жінок	Обох полів			
	I група—слабого охоплення дітей школами								
1	Печенізький	17	2660	440	243	683	15,1	18	38
2	Кириківський	6	6187	131	81	212	5,7	7	30
3	Ст.-Салтівський	11	2984	392	116	508	15,4	15	35
4	Охтирський	11	5562	303	277	580	9,3	14	41
5	Чугуївський	22	2587	410	236	646	11,4	22	29
6	Сіннянський	6	3398	132	83	215	10.1	6	36
7	Лозівський	11	5402	189	189	378	6,2	11	34
8	Старовірівський	12	2862	392	81	473	13,8	13	36
9	Вел.-Писарівський	9	4512	269	78	347	8.5	9	39
10	Ново-Водолазький	16	3076	259	213	472	9,6	17	28
11	Олексіївський	13	3051	287	191	478	12,1	13	37
12	Валківський	18	3093	368	317	685	12,3	18	38
13	Таранівський	10	2713	126	91	217	8.0	13	17
	II група—середнього охоплення дітей школами								
14	Зміївський	12	4089	243	138	381	7,7	12	32
15	Дергачівський	7	5671	96	132	228	5,7	9	25
16	Вовчанський	15	3656	414	238	652	11,9	23	28
17	Харківський	12	5835	309	204	513	7,2	13	39
18	Коломацький	10	3969	229	112	341	8,6	10	34
19	Біло-Колодязький	13	2367	273	158	431	14.0	13	33
20	Краснокутський	12	4012	305	158	463	9,6	13	36
21	Колонтаївський	6	3880	76	136	212	9.1	8	27
	III група—максимального охоплення дітей школами								
22	Липецький	12	2725	216	141	357	10,9	12	30
23	Золочівський	12	4412	333	133	466	8,8	16	29
24	Богодухівський	10	6472	239	254	493	7,3	15	33
25	Люботинський	11	4429	173	145	318	6,5	12	27
26	Вільшанський	12	3202	233	197	430	11.0	13	33
27	Мереф'янський	16	2064	296	273	569	17,2	17	33
	Разом	322	3264	7133	4615	11748	9,9	362	32

В першій групі районів, при меншому охопленні дітей шкільного віку, тоб-то з усе більшаючою неписьменністю, в більшості районів спостерігається дужче охоплення неписьменних лікнепами. З цієї групи половина районів має найдужче охоплення їх — понад 10 учнів на 1.000 душ людности. Це райони Старо-Салтівський, Печенізький, Старовірівський, Валківський, Олексіївський, Чугуївський та Сіннянський. Друга половина районів поділяється на дві части: в двох районах — Охтирському й Ново-Водолазькому середнє-округове охоплення учнів лікнепами і школами для малописьменних, а в чотирьох районах — менше од середнього округового.

Особливо визначається малою густістю учнів у лікнепах Кириківський район — удвоє меншою од середньої округової.

Друга група районів, де охоплення дітей шкільного віку середнє або близьке до середнього, має теж середню або близьку до неї густість учнів лікнепів і шкіл для малописьменних. Більшою густістю по лікнепах учнів визначається тільки Біло-Колодязький район.

Третя, хоч у ній охоплення дітей шкільного віку й підвищене, але учнів по лікнепах і школах для малописьменних порівнюючи багато у трьох районах — Мереф'янському, Вільшанському й Липецькому (більше, як в середньому по окрузі), а в трьох інших — Золочівському, Люботинському й Богодухівському — менше середньої округової.

Пересічна нагрузка вчителя по лікнепах і школах для малописьменних рівна нагрузці вчителя у школах по селах — 32 учні на вчителя; різниця ж фактичної нагрузки вчителя лікнепів по районах дуже значна: од 17 учнів по Таранівському району до 41 — в Охтирському районі. В більшості районів нагрузка наближається до середньої округової.

В цілому, безумовно, тенденція ліквідувати неписьменність через лікнепи й школи для малописьменних іде врівні з розвитком шкільної справи в районах і групах районів.

Безумовно, покажчики густости учнів лікнепів і шкіл для малописьменних виявляють рівень справи ліквідації неписьменности та рецидиву неписьменности, але не виявляють, в якій мірі це залежить од рівня неписьменности серед дорослих і підлітків.

Цікаво розглянути, якого віку учні, ліквідуючи свою неписьменність, ходять до лікнепів і шкіл для малописьменних. Простежити це можна лише в цілому по окрузі, бо лише з великого числа всіх учнів виявиться загальна тенденція цього явища. Абсолютні дані про розподіл учнів по віку не дають повного уявлення, бо не по всіх лікнепах і школах для малописьменних зібрано ці дані. Тому зупинимось лише на коефіцієнтах.

Розподіл учнів лікнепів і шкіл для малописьменних в 1926/27 році на $^0/_0{}^0/_0$ до загальної кількости учнів.

	11—15 рок.	16—20 рок.	21—35 рок.	35 рок. і старших	Разом
По лікнепах . . .	66,3	22,4	10,1	1,2	100
„ школах д/малописьм.	24,1	27,0	42,6	7,3	100
Разом . . .	60,8	23,1	14,1	2,0	100

В лікнепах переважно вчаться діти, що не були в школі, — 11—15 років, тоб-то ті, що переросли обов'язковий шкільний вік (8—11 років). Учні 16—20 років складають теж значну групу в лікнепах — 22,4%. Дорослих, старших 20 років, у лікнепах учиться порівнюючи мало.

Зовсім інший віковий склад у школах для малописьменних: тут половина дорослих і половина дітей до 15 років та учнів до 20 років. На склад учнів шкіл для малописьменних, безумовно, впливає призначення їх для певного контингенту — дорослих осіб, що вони обслуговують, бо відомчі школи обслуговують виключно дорослих і небагато підлітків. Відомчих шкіл чверть (24%); вони обслуговують переважно міську людність.

Школи для малописьменних зосереджені переважно по містах і селищах міського типу і обслуговують міську людність. Із обслідуваних 48 шкіл лише п'ята частина (20,8%) — 10 шкіл — по селах, а решта — 38 шкіл зосереджені в м. Харкові. Це позначається й на складі учнів: членів профспілок в лікнепах, що обслуговують селянську масу, всього лише 10,4%, а в школах для малописьменних — 52,0%.

Також відмінний і половий склад учнів у лікнепах і в школах для малописьменних, бо бажання зліквідувати свою неписьменність більше в міської людности, ніж у селян, і серед чоловіків і серед жінок.

Половий склад учнів лікнепів і шкіл для малописьменних на 1 січня 1927 року, на %%.

	Чоловіків	Жінок
Лікнепи	58,2	41,8
Школи д/малописьменних . .	51,5	48,5
Разом	57,3	42,7

Жіноцтво, не вважаючи на те, що неписьменних серед його більше, ніж серед чоловіків, менше од чоловіків ліквідує свою неписьменність. Лікнепами жінок охоплюється менше, ніж школами для малописьменних. Отже, жінки селянки, дарма, що неписьменних серед їх більше, ніж серед жінок міста, ліквідують свою неписьменність у лікнепах, що обслуговують селян, порівнюючи менше, ніж у школах для малописьменних, які обслуговують людність міста.

Виявити по даних обслідування національний склад учнів не можна, бо реєстровано тільки викладову мову. По цій ознаці — викладовій мові — можна поділити й учнів по лікнепах і школах для малописьменних.

Викладова мова по лікнепах і школах для малописьменних і кількість учнів на 1 січня 1927 року (на %%)

Мова викладова	Лікнепи				Школи для малописьменних			
	Скільки лікнепів дало відомості	% до заг. кількости	Учнів у цих лікнепах	% учн. до заг. кільк.	Скільки шкіл дало відомості	% шкіл до загальної кількости	Учнів у школ. для малописьм.	% до загальної кількости
Українська	245	70,5	9.003	68,3	130	27,0	466	24,1
Російська	97	28,0	3.743	29,0	30	62,5	1.276	68,1
Українсько-рос. .	2	0,6	290	2,2	2	4,2	58	3,3
Єврейська	2	0,6	48	0,3	1	2,1	24	1,5
Польська	—	—	—	—	1	2,1	30	1,4
Вірмено-російська	—	—	—	—	1	2,1	27	1,6
Татарська	1	0,3	28	0,2	—	—	—	—
Разом . .	347	100	13.112	100	48	100	1.881	100

Більшість лікнепів, що обслуговують переважно селян, мають викладову мову українську, а вже з шкіл для малописьменних, що обслуговують міську людність, більшість — $^{2}/_{3}$ — має викладову мову російську, і лише чверть — навчає мовою українською.

Устає питання, чи відповідає обслугування низової мережі освітніх закладів в розумінні викладової мови національній мові людности. Школи для малописьменних зосереджені переважно в м. Харкові, а лікнепи — переважно в сільських місцевостях.

Зупинимось попереду на м. Харкові. Сучасний національний поділ людности, на 17 грудня 1926 року, такий: українців — 38,4%, росіян — 37,1%, євреїв — 19,4%, поляків — 1,3%, вірмен — 0,7%. Розподіл учнів по викладовій мові, якою їх вчать, зовсім інший: українською мовою — чверть учнів — 24,6%, єврейською — 1,3%, польською — 1,4%, російською — 68,1%. Значить, викладова мова по школах для малописьменних не відповідає загальному національному поділові людности м. Харкова.

Чи відповідає такому поділові викладова мова по лікнепах, на які покладається обов'язок ліквідувати неписьменність серед селян?

Розподіляється людність по національності господаря (голови сім'ї) на 17 грудня 1926 року так: українців — 81,8%, росіян — 17,4%, євреїв — 0,1%.

Розподіл учнів по лікнепах по мові викладання: українська — 68,3%, російська — 29,0%, українська й російська — 2,2%, єврейська — 0,3%.

Один, масовий, найбільш поширений тип політосвітньої роботи — лікнепи й школи для малописьменних — не цілком відповідає викладовою мовою національній належності учнів, яких обслуговує.

Наслідки навчання в лікнепах і школах для малописьменних залежать од часу, що пробув учень у них. Зупинимось на часові навчання.

Кількість (на %%) шкіл для малописьменних і лікнепів, що мають термін навчання:

	Менш 3 місяців	3-6 місяців	6-12 місяців	Більш 1 року
Школи для малописьменних	—	31,8	68,2	—
Лікнепи	0,4	86,3	12,2	1,1
Разом . .	0,3	81,1	17,7	0,9

Школи для малописьменних мають переважно термін навчання 6-12 місяців і лише одна третина — до пів-року, а в лікнепах майже виключно вчаться од 3 до 6 місяців. Безумовно, за 140 годин навчання, на які рахована більшість лікнепів, не можна зліквідувати неписьменности, а тому значній частині учнів доводиться ходити до лікнепу по кілька зим.

Але, не вважаючи на це, рецидив неписьменности, частковий або цілковитий, поширений серед учнів, що були в лікнепах. Не-щодавно інспектура наросвіти поставила завдання вивчити розміри рецидиву неписьменности в тих, що були в лікнепах. Обслідувано чотири села, в них колишніх учнів лікнепів обслідувано 132. Після перевірки і опиту виявилося:

Ступінь письменности учнів, що ходили до лікнепу.

	Скільки душ обпитано	% до загальної кількости
Швидко читають і пишуть. .	45	34,09
Читають по складах . . .	69	52,28
Повний рецидив	18	13,63
Разом . .	132	100,0

Більше половини учнів, що були в лікнепах, належать до категорії малописьменних, письменних (читають і пишуть) — одна третина і повний рецидив — 13,5%.

В лікнепах за такий короткий час, як 140 учебних годин, можна лише навчитись читати, тоб-то стати до так званої категорії малописьменних, бо закріпляється письменність слабо. Поширення письменности, дальший загальний розвиток і закріплення знання залежить од активности самого учня в сельбудах, клубах, хатах-читальнях, в бібліотеках, коли він читатиме газети, книжки. Це в значній мірі стосується до селян, бо в місті є можливість поширювати знання в школах для малописьменних.

II. Клуби, сельбуди й хати-читальні.

Призначення цих однорідних по змісту роботи закладів — масове охоплення клієнтури: клуби охоплюють переважно робітників і службовців, сельбуди — селян. Можна кожен тип цих закладів розглядати окремо, але доцільніше розглядати їх укупі, щоб з'ясувати розвиток і внутрішній зміст їх.

До цих же закладів, напівклубного змісту, належать і хати-читальні—проміжний тип між сельбудом і бібліотекою.

Спочатку розгляньмо мережу сельбудів і клубів по районах, густість їх і охоплення клієнтури. Зв'язати мережу їх треба із станом шкільної справи — охопленням дітей шкільного віку. Це виявить ступінь політосвітньої справи і зв'язок із розвитком шкільної справи.

Мережа клубів і сельбудів по районах округи, густота їх та клієнтура на 1 січня 1927 року

	Назва районів	Кількість установ	На одну установу припадає людности	Членів в клубах і сельбудах	Середня кількість членів	Густота членів на 1.000 душ	Гуртків	Середня на 1 устан. гуртків
	І група—слабого охоплення дітей школами:							
1	Печеніжський	5	9.044	372	74	8,2	7	1,4
2	Кириківський	3	12.375	228	76	6,1	7	2,3
3	Старо-Салтівській . . .	4	8.206	144	36	4,4	14	3,5
4	Охтирський	10	6.118	2.207	221	36,1	41	4,1
5	Чугуївський	4	14.226	767	192	13,5	7	1,8
6	Сінянський	6	3.398	114	19	5,6	13	2,2
7	Лозівський	15	3.962	2.132	142	35,9	25	1,7
8	Старовірівський	7	4 906	313	45	9,1	22	3,1
9	Вел.-Писарівській . . .	5	8.122	304	43	7,5	8	1,6
10	Нов.-Водолазький . . .	16	3.076	542	34	11,0	17	1,1

	Назва районів	Кількість установ	На одну установу припадає людности	Членів в клубах і сельбудах	Середня кількість членів	Густота членів на 1.000 душ	Гуртків	Середня на 1 устан. гуртків
11	Олексіївський	10	3.967	452	45	11,4	19	1,9
12	Валківський	9	6.187	749	83	13,5	15	1,7
13	Таранівський	4	6.783	349	87	12,9	8	2.0
	II група — середнього охоплення дітей школами:							
14	Зміївський	9	5.451	754	84	15,4	24	2,7
15	Дергачівський	3	13.233	426	142	10,7	10	3,3
16	Вовчанський	13	4.218	1.471	113	26,8	42	3,2
17	Харківський	17	4.119	1.034	65	14,8	43	2,5
18	Коломацький	6	6.614	535	89	13,5	6	1,0
19	Біло-Колодязький	5	6.155	369	74	12,0	21	4,2
20	Краснокутський	13	3.703	962	74	20,0	42	3,2
21	Колонтаївський	7	3.326	305	44	13,1	32	4,6
	III група — максимального охоплення дітей школами:							
22	Липецький	8	4.088	373	47	11,4	28	3,5
23	Золочівський	14	3.781	939	67	17,7	45	3,2
24	Богодухівський	14	4.623	1.834	131	28,3	30	2,1
25	Люботинський	11	4.429	817	74	16,8	35	3,2
26	Вільшанський	5	7.684	276	55	7,2	12	2,4
27	Мереф'янський	2	1.651	484	242	14,7	12	6,0
	Разом	225	4.671	19.252	86	18,3	585	2,6

В першій групі районів, де шкільна справа поставлена слабше і дітей шкільного віку охоплено найменше, здебільшого менша й мережа сельбудів і клубів. З цієї групи мають найрідшу мережу сельбудів і клубів Чугуївський і Кириківський райони — втроє меншу од середньої округової. Але ж чотири райони — Лозівський, Сіннянський, Ново-Водолазький і Олексіївський — мають добру мережу, ширшу од округової середньої. В решті районів — Печенізькому, Старо-Салтівському, Охтирському, Старовірівському, Велико-Писарівському, Валківському й Таранівському — мережа рідша за середню округову в півтора й більше рази.

Райони першої групи належать до зернових (за частковим винятком Кириківського району), тоб-то це переважно селянські райони з рідшою людністю й меншим числом залюднених пунктів. Отже, в таких районах потреба в такому типові політосвітніх установ—сельбудах більша, ніж в інших районах.

У другій групі районів, більшість з яких належить до бурякового району — Біло-Колодязький, Вовчанський, Краснокутський, а також Колонтаївський, Зміївський, Харківський, — мережа клубів і сельбудів наближається до середньої округової. З другої групи районів слабо розвиненою мережею клубів і сельбудів визначаються Дергачівський і Коломацький райони, тоб-то в цих районах згадана мережа не відповідає розвиткові шкільної справи.

Третя група районів — Липецький, Золочівський, Мереф'янський, Люботинський — мають широко розвинену шкільну мережу і відповідно розвинену мережу політосвітніх закладів масового охоплення — клубів і сельбудів. Виділяється з цієї групи Вільшанський район.

Так само поділяється більшість районів по густості членів, тоб-то по безпосередньому охопленню і втяганню мас в роботу клубів. Охоплення членів, це безпосередня діяльність їх, — виявляє активність роботи. Але тут що до активности діяльности спостерігається, що в деяких районах з слабшою політосвітньою роботою активно поставлена справа втягання широких мас. До таких районів належать Охтирський і Лозівський райони — густість членів удвоє більша од округової. Широке теж охоплення членів в Богодухівському, Вовчанському й Краснокутському районах. Тоб-то втягнення широких мас поставлене широко в тих районах, де є міста й питома вага міської людности більша.

В розвитку політосвітньої справи не може бути розриву з загальною постановкою шкільної справи, або, вірніш, культурним рівнем людности. Потреба в політосвітніх закладах такого масового охоплення, як сельбуди й клуби, устає рівнобіжно з вимогами й потребами самої людности. Цей принцип додержаний, як видно з густості мережі клубів і сельбудів, по районах округи. Але ж нарівні з цим у відсталих в культурно-освітній і політичній роботі районах, з другого боку, мусить поширюватись мережа закладів для ліквідації неписьменности — лікнепів і закріплення знання в хатах-читальнях і бібліотеках. Розгляд мережі лікнепів в більшості районів потверджує такий напрямок розвитку її. Зараз устає потреба розглянути хати-читальні, цей недорозвинений тип політосвітньої клубної роботи, що займає проміжну ступінь між сельбудом і бібліотекою. Призначення хати-читальні — виключно обслуговування селянських мас, бо це чистий тип масового політосвітнього закладу для селян.

Мережа хат-читалень по районах на 1 січня 1927 року.

	Назва районів	Кількість хат-читалень	На 1 хату-читальню припадає в середньому людности		Назва районів	Кількість хат-читалень	На 1 хату-читальню припадає в середньому людности
	I група			15	Дергачівський	8	4962
1	Печенізький	5	9044	16	Вовчанський	3	18278
2	Кириківський	12	3094	17	Харківський	—	—
3	Старо-Салтівський	4	8206	18	Коломацький	4	9922
4	Охтирський	10	6118	19	Біло-Колодязький	5	6155
5	Чугуївський	12	4742	20	Краснокутський	—	—
6	Сіннєнський	3	6796	21	Колонтаївський	2	11641
7	Лозівський	12	4952		III група		
8	Старовірівський	—	—				
9	Вел.-Писарівський	7	5801	22	Липецький	2	16350
10	Ново-Водолазький	—	—	23	Золочівський	5	10588
11	Олексіївський	1	39666	24	Богодухівський	15	4315
12	Валківський	8	6960	25	Люботинський	2	24328
13	Тараніўський	7	3876	26	Вільшанський	11	3493
	II група			27	Мереф'янський	11	3002
14	Зміївський	10	4906		Разом	159	6609

В чотирьох районах — Старовірівському, Харківському, Краснокутському і Ново - Водолазькому немає зовсім хат - читалень.

В районах першої групи, слабо розвиненої шкільної справи, густіша мережа хат - читалень, а вже в районах III групи ця мережа розвинена слабо.

Така загальна характеристика в цілому закладів політосвіти широкого охоплення людности із культурно - освітнім ухилом. Далі розглянемо окремо кожний тип закладів і простежимо за останній рік основні галузи їхньої діяльности. Розглядати будемо лише ті заклади, що обслідувано, а з окремих галузів — покажчики діяльности по тих закладах, що дали відповіді на запитання і відомості. При такому оглядові не завжди потрібні абсолютні покажчики, бо можна виявити тенденцію й характер діяльности з коефіцієнтів.

Клуби. Більшість клубів зосереджена по містах і переважно в м. Харкові. Так, з 89 клубів, що на території округи, в м. Харкові 52, або 58,4%, а в сільських місцевостях — 29, або 32,5%.

В організації клубів і в клубній роботі роля профспілок велика: їм підлягає 60 клубів (67%), а решта 29 клубів (33%) належать: органам наркомшляхів (властиво теж профспілці залізничників) —14 (15,7%), органам наросвіти — 10 (11,1%).

Отже, виходить, на клуби покладено завдання обслуговувати організованих в профспілки робітників і службовців. Тому клуби й зосереджені переважно в містах і роботу свою ведуть відповідно поділу людности міста по національності.

Розподіл по національності на 1 січня 1927 року обслідуваних клубів.

	Обслідувано клубів	% до загальної кількости
Українських	55	67,1
Російських	18	22,0
Єврейских	5	6,1
Польських	1	1,2
Латишських	1	1,2
Угорських	1	1,2
Вірменських . . .	1	1,2
Разом	82	100,0

З клубів, що обслуговують масу, переважають українські й російські, а виключно нацменівських—п'ята частина,— 19%.

Далі устає питання, яку масу обслугують клуби і як вони охоплюють людність. Це можна виявити з кількости членів, розподілу їх по полу та з % членів до загальної кількости людности округи.

Розподіл членів клубів по полу на 1 січня 1927 року.

	Чоловіків	Жінок	Разом
Припадає в середньому на 1 клуб членів	356	179	535
Загальна кількість членів	31.320	15.774	47.094
%	66,5	33,5	100,0
% членів до загальної кількости людности	4,0	1,9	2,9

Клубами втягнуто чимало членів — 2,9% загальної кількости людности. З об'єднаних в клубах членів дві третини чоловіків і одна третина жінок. Не вважаючи на рівне становисько члена профспілки і на однакову з економичного й побутового погляду можливість, жіноцтво менше, ніж чоловіки, втягнуте в клуби.

В середньому на один клуб припадає понад 500 членів; з них чоловіків 356 і жінок — 179.

Клуби ставлять собі завдання обслугувати не лише своїх об'єднаних членів, а й широкі маси людности. Звичайно, обслугування широких мас полягає в самій діяльності клубів.

Масова робота клубів з 1 січня 1926 р. по 1 січня 1927 року

Характер діяльности	Було за рік	Загальна кількість присутніх	% присутн. до загальн. кількости людности	Середнє число присутніх
Масові збори	1136	256342	16,0	226
Доповіді, лекції, бесіди	2393	399364	24,9	167
Політ. суди та агіт. суди	109	50717	3.2	465
Читання в-голос	600	57021	3,6	95
Спектаклі, концерти	3045	1114000	69,5	366
Вечірки питаннів і відповідей	275	43722	2.7	159
Екскурсії	243	12824	0,8	53
Політ. баз.-лотер.	49	4134	0.3	84
Кіно-сеанси	1175	585261	36,5	498
Жива й світляна газета	302	88164	5,5	292
Радіо-концерти	67	5036	0,3	75
Спортивні виступи	91	15044	0,9	165
Пам'ятні уроч. вечірки	29	8600	0,5	297
Сімейні вечірки	66	17232	1,1	261
Вечірки самодіяльности	203	64502	4,0	318
Дитячі ранкові розваги	30	30525	1,9	1018
Бібліотечні вечірки	1	128	0,01	128
Гра в шахи	11	350	0,02	32
Вечірки молоди	12	903	0,06	75
Збори жіноцтва	24	616	0,04	26
Національні вечірки	1	300	0,02	300
Масові гулянки	21	16800	1,1	800

При втяганні і обслуговуванні широких мас клубна робота найбільш зосереджена на урядженні вистав і концертів. За рік усі клуби урядили 3.045 вистав і концертів, на яких перебувало понад мільйон люду. В середньому присутніх на виставах по клубах було до 400 душ.

Друге місце в діяльності клубів належить культурно-освітній роботі: організовано доповідей, лекцій, бесід 2.393; перебувало на них до 400 тисяч слухачів, з середньою присутністю 167 душ.

На третьому місці стоять кіно-сеанси; їх було 1.175; глядачів на них було 585.261, або в середньому до 500 душ на кожному. Найбільш люду перебувало на кіно-сеансах.

Чимало уваги звертають клуби також на масове втягнення — масові збори; за минулий рік їх було 1.136 з 256.342 учасниками, або в середньому по 226 пристутніх на кожних зборах.

З різнохарактерної діяльности клубів виділяються такі форми її, що базуються не на пасивній участі глядачів, а при яких самих глядачів або слухачів викликають на безпосередню активну участь. Присутніх на таких активних вечірках багато; наприклад, на політ-агіт-судах бувало

в середньому по 465 душ, жива газета теж збирала багато народу — 292 слухачі в середньому, урочисті вечірки — 297 слухачів.

Особливо багато учасників буває в масових гулянках — 800 душ в середньому. Та масові гулянки клуби уряджують не часто: за рік уряджено їх 21; учасників в цих масових гулянках було 16 800.

Звернули клуби в своїй діяльності увагу й не побутові умови — урядили, правда, мало — 66 сімейних вечірок; присутніх на їх було понад 17 тисяч, або в середньому на вечірку 261 душа.

Особливо багато присутніх буває на дитячих ранкових розвагах: в середньому на кожному ранкові було понад 1.000 дітей. Потреба в дитячих розвагах велика, але цей рід діяльности не дуже поширений по клубах — за рік всього уряджено 30 дитячих ранків.

На екскурсії звертають досить уваги: за рік уряджено 243 екскурсії, на яких було 12.844 душі. На екскурсіях в середньому було 53 учасники, що приблизно складає по дві групи в кожній.

Розвинені й спортивні виступи: їх за рік було по клубах 91, із 15.044 учасниками, або пересічно по 165 учасників в кожному.

Робота серед молоди й жіноцтва розвинена порівнюючи слабше, ніж інші галузі діяльности. Збори їх нелюдні: в середньому на вечірках молоди бувало 75 учасників, а в зборах жіноцтва ще менше — 26 учасниць.

Досить поширені по клубах вечірки самодіяльности; їх за рік було 203, з 318 учасниками в середньому.

На суто національну роботу клубами звернуто мало уваги: з обслідуваних клубів тільки в одному була національна вечірка. Але люду на цій вечірці було чимало — 300 учасників.

Сельбуди. Характером своєї діяльности сельбуд схожий на клуб, але має свої специфичні особливості, залежні від умов обслугування селян. По своєму характеру й значінню сельбуди поділяються так:

Розподіл сельбудів по характеру їх:

Тип сельбудів	Число	% до заг. кількості.
Центральних	1	0,6
Округових	1	0,6
Районових	23	12,8
Сільських	155	86,0
Разом	180	100,0

Сільських сельбудів, що властиво більш подібні до хат-читалень, найбільше — 155, або 86,0%. Районових сельбудів із значно ширшими функціями — 23 (12,8%) і один округовий та один центральний.

Районові сельбуди, розуміється, сильніші, визначаються більшими матеріяльними засобами. Це помітне навіть у такій важній справі, як помешкання для сельбудів.

Помешкання сельбудів.

	По всіх сельбудах:		З т. числа по районових:	
	Скільки дало відомості	% до загальної кількости	Скільки дало відомості	% до загальної кількости
Мають свої помешкання	91	55,2	17	77,3
Користуються помешканнями інших установ	74	44,8	5	22,7
Разом	165	100,0	22	100,0

Коли в цілому по окрузі більше половини сельбудів мають своє помешкання, то з районових має його ще більше — 77,3%.

Призначення сельбудів, як вже зазначалося, обслугувати селянські маси. Тому встає питання, в якій мірі відповідає мова, якою веде роботу селльбуд, національному поділові сільської людности.

Розподіл сельбудів по мові, вживаній у роботі.

Мова	По всіх сельбудах: Про скільки сельбудів в відомості	% до загальної кількости	З т. числа по районових: Число сельбудів	% до загальної кількости
Українська	134	76,1	16	69,6
Російська	24	13,7	3	13,0
Українська і рос.	18	10,2	4	17,4
Разом	176	100,0	23	100,0

Сельбуди, що ведуть роботу українською мовою й українською та російською, усі разом числом цілком відповідають національному розподілові селян. Серед районових сельбудів суто українських менше, ніж коли брати усі сельбуди загалом, бо там робота ведеться більше двома мовами: українською і російською.

Робота сельбудів, як і клубів, виявляєтся об'єднанням коло них активної маси — членів, з'єднанням їх у гуртки.

Кількість гуртків, керовників і членів сельбудів на 1 січня 1927 року.

	За скільки сельбудів в відомості: Число	%	Гуртків: Число	Перес. на 1 сельб.	Керовників: Число	Перес. на 1 сельб.	Членів: Число	Пересічн. на 1 сельб.
По всіх сельбудах	121	68,8	378	3,1	381	3,1	9.116	75,3
З т. числа по район	12	52,2	47	3,9	48	4,0	1.270	105,8

Діяльність сельбудів що до організації активу — членів далеко слабіша, ніж у клубах. Середня кількість членів у сельбудах 75, тоб-то актив незначний. По районових сельбудах актив значно більший: доходить в середньому до 106 членів.

Наслідки діяльности сельбуду залежать од обладнання, ще й од того, чи працює він цілий рік, чи ні, бо деякі сельбуди працюють не цілий рік.

Характеристика і обладнання сельбудів на 1 січня 1927 р.

	По всіх сельбудах: Скільки с-б. дало відомості	% до загальної кільк.	З т. числа по районових сельбудах: Скільки с-б. дало відомості	% до загальної кільк.
а) Працює цілий рік	154	87,5	23	100,0
б) „ частину року	11	6,3	—	—
в) Має постійні бібліотеки	166	94,3	20	87,0
г) Користується передвижними бібліотеками	85	48,3	7	30,5

	По всіх сельбудах		З т. числа по районових сельбудах	
	Скільки с-б. дало відомості	% до загальної кільк.	Скільки с-б. дало відомості	% до загальної кільк.
д) Мають чарівний лихтар	28	15,9	14	60,9
е) „ кіно	28	15,9	14	60,9
є) „ радіо	16	9,1	5	21,8

Працює не цілий рік 6,3%, виключно сільські сельбуди, а районові працюють цілий рік.

Постійна бібліотека з загального числа сельбудів є в 94,3% їх, з самих же районових процент тих, що мають таку бібліотеку, менший — 87%. І передвижними бібліотеками районові сельбуди окремо користуються менше, ніж усі сельбуди округи. Зате районові сельбуди частіше мають чарівний лихтар, кіно, радіо.

Хати-читальні. Недорозвинена форма сельбуду — хата-читальня і організаційно й матеріяльно далеко слабіша од сельбуду.

Помешкання хат-читален.

	Про скільки хат-чит. є відомості	% до загальної кількости
Мають своє помешкання	50	38,2
Користуються помешканням інших установ	81	61,8
Разом	131	100,0

Отже, з обслідуваних хат-читален тільки в одної третини помешкання своє, решта користується помешканнями інших установ.

Хата-читальня по суті изближається до безпосереднього обслугування селян, принаймні вона ближча до них од сельбудів і клубів.

Розподіл хат-читален по мові, вживаній у роботі.

Мова	Число х.-ч.	% до заг. кільк.
Українська	104	69,8
Російська	26	17,5
Українська й рос.	19	12,7
Разом	149	100,0

З даних обслідування виявляється, що українських хат-читален, хоч і не набагато, але менше, ніж сельбудів. Правда, розподіл їх на % відповідає розподілові селян по національності, коли додати до українських хат-читален ті, що ведуть роботу двома мовами — українською й російською.

Більшість хат-читален працює цілий рік, але їх менший процент, ніж відповідний процент сельбудів.

Характеристика і обладнання хат-читалень на 1 січня 1927 року.

	Скільки хат-читалень дали відомості	% до загальної кількости
а) Працює цілий рік безперервно .	113	75,8
б) Працює частину року	25	16,8
в) Має постійні бібліотеки . . .	128	85,9
г) Користується передвижними бібліотеками	88	59,1
д) Має чарівний лихтар	11	7,4
е) „ кіно	1	0,7
є) „ радіо	7	4,7

Не всі хати-читальні мають постійні бібліотеки — 85,9%, а решта обмежується передвижними. Так само мало й хат-читалень, забезпечених допоміжними до своєї роботи речами: чарівними лихтарями, кіном й радіо.

Слабіше, ніж в сельбудах, поставлена організація активу й гуртків.

Кількість гуртків, керовників і членів хат-читалень на 1 січня 1927 року.

За скільки хат-читалень є відомості		Гуртків		Керовників		Членів	
Число	%	Число	Середнє на 1 х.-ч.	Число	Середнє на 1 х.-ч.	Число	Середнє на 1 х.-ч.
105	70,5	270	2,6	249	2,4	5.406	5,15.

Середня кількість активу в хатах-читальнях — 51 член. Усіх членів, об'єднаних хатами-читальнями, 5.406. Гуртків організовано 270, або в середньому припадає на сільраду три гуртки.

III. Бібліотеки.

В системі політосвіти одна з установ лишилась од старих форм так званої позашкільної культурно-освітньої роботи кол. земств — бібліотеки.

Але в змістові роботи і в розумінні наближення бібліотек до людности зроблено великі зміни: бібліотека стала культурно-освітнім масовим закладом, що об'єднує читачів і поступовно розвивається по селах у вищу ступінь — хату читальню.

Найголовніше завдання, що ставиться при розгортанні мережі бібліотек, — наблизити їх до мас; тому, крім постійних, дуже поширені передвижні бібліотеки.

Розподіл обслідуваних на 1 січня 1927 року бібліотек по місцевостях:

	м. Харків.	Інші міста	Сільські місцевості	Разом
Загальна кількість . .	76	29	316	421
% до загальної кількости	18,5	70	74,5	100,0
На скільки душ людности припадає 1 бібліотека	5.504	4.644	3.357	3.810

Головна маса бібліотек зосереджена по сільських місцевостях — тут три чверті усіх бібліотек. Характерно, що в сільських місцевостях мережа бібліотек порівнюючи густіша, ніж по містах і селищах міського типу.

При обслідуванні бібліотек поставлено завдання обслідувати лише ті бібліотеки загального користування, що мають не менш 250 книжок. Таких бібліотек обслідувано 375, або 90% усіх існуючих бібліотек, цілком досить для аналізи бібліотечної справи по окрузі.

Кому підлягають обслідувані на 1 січня 1927 року бібліотеки:

	Загальна кількість бібліот.	% до загальної кількости	Підписчиків	% підписч. до загальн. кількости
Наросвіті	292	77,9	55.878	51,1
Громадськ. організ.	1	0,3	450	0,4
Наркомосу	4	1,0	5.770	5,3
Кооперації	3	0,8	3.589	3,3
Профспілкам	60	16,0	34.251	31,3
Наркомшляхів	14	3,7	8.380	7,7
Соцзабезу	1	0,3	955	0,9
Разом	375	100,0	109.273	100,0

Бібліотеки, як знаряддя масової культурно-освітньої роботи, зрозуміло, не можуть підлягати лище органам нароствіти, бо в організації їх беруть значну участь організації, що мають завданням широко охопити маси й виховувати їх.

Мережа бібліотек, підлеглих наросвіті, має тенденцію до масового поширення й самі бібліотеки ці дрібні : їх більш трьох чвертей усіх бібліотек, а число читачів у них — половина з усіх читачів по окрузі.

Друге місце по числу підлеглих бібліотек, і охопленню читачів належить профспілкам — одна третина всіх читачів.

Кооперація бере порівнюючи меншу участь в організації бібліотек і охоплює менше читачів, ніж профспілки та наросвіта.

Всі ці головні відомства, що працюють в бібліотечній справі, мають завдання ширити мережу бібліотек, щоб наблизити книжку до масового читача. Залежить це в значній мірі од розмірів бібліотеки — книжного інвентаря.

Книжний інвентар бібліотек міст і сел на 1 січня 1927 р.

	Кількість книжок	% до загальн. кільк.
м. Харків	1.437,245	78,1
Інші міста	81,899	4,8
Сільські місцевості	312,776	17,0
Разом	1.831.920	100

Майже чотири п'ятих книжок зосереджено в м. Харкові. Але в Харкові є такі великі центральні бібліотеки що мають понад 25 тисяч книжок, і книжок по бібліотеках масового охоплення, розуміється, менше. Книжного інвентарю по сільських місцевостях недосить, бо одна книжка припадає на 3,3 людини.

Групування бібліотек по числу томів книжок на 1 січня 1927 року.

	Скільки б-к дало відом. про кількість книжок	Мають до 100 книжок	101—300	301—500	501—1000	1001—3000	3001—5000	5001—10000	10001-25000	25000 і більше
Кількість бібліотек . .	394	1	58	68	98	91	29	32	14	3
% до загальної кількости	96,0	0,2	14,7	17.3	24.9	23.1	7,4	8,1	3,5	0,8

Більше половини — 57,1% — бібліотек мають менше од тисячі томів книжок. Масовим типом (48,0%) є бібліотеки, що скупчують 500—1000 томів. Середніх по розмірах бібліотек з 1000—5000 томів, одна третина (30,5%). Великих бібліотек, що мають понад 5000 томів, порівнюючи мало в окрузі — 12,4%.

Далі встає питання про користування читача книжками й середній обіг їх. Видача книжок читачам, розуміється, в значній мірі залежить від кількости книжного інвентаря.

Видача книжок в 1926 році.

Всього видано книжок	Середня видача 1 бібліотеки за рік	Взяв в середньому книжок 1 читач
1.666.749	4.035	16

В середньому читач бере книжку на три тижні й книжка обертається в середньому за рік лише один раз.

По окремих районах мережа бібліотек розгорнута неоднаково, неоднакове й забезпечення інвентарем. Розглядати бібліотечну мережу будемо по групах районів шкільної справи.

Мережа бібліотек, читачі та густота їх по районах округи на 1 січня 1927 року.

	НАЗВА РАЙОНІВ	Кількість бібліотек	Густота бібліотек (1 бібліот. припад. на людн.)	Загальна кількість книжок	Середній розмір бібліотек	Підписчиків по бібліотеці	Густота підписчиків (на 1000 душ)
	I група районів — слабого охоплення дітей школами:						
1	Печенізький	8	5652	12943	1618	1799	39,8
2	Кириківський	10	3712	12532	1253	2296	61,8
3	Старо-Салтівський . .	8	4103	14315	1789	615	18,7
4	Охтирський	20	3059	22656	1133	4940	80,7
5	Чугуївський	15	3794	12424	828	2220	39,0
6	Сінняньский	8	2548	10150	1269	1873	91,9
7	Лозівський	21	2830	23531	1121	2532	42,6
8	Старовірівський	7	4906	3883	647	2178	63,4
9	Вел.-Писарівський . .	10	4061	7717	772	2093	51,5
10	Ново-Водолазький . .	15	3282	16180	1079	2833	57,6
11	Олексіївський	9	4407	9286	1032	1118	28,2
12	Валківський	17	3275	19347	1138	2255	40,5
13	Таранівський	11	2466	13189	1199	3354	123,6

	НАЗВА РАЙОНІВ	Кількість бібліотек	Густота бібл. отек (1 бібліот. прип. на людн.)	Загальна кількість книжок	Середній розмір бібл.'отек	Підписчиків по бібліотеці	Густота підписчиків (на 1000 душ)
	II група районів — середнього охоплення дітей школами:						
14	Зміївський	20	2453	14479	724	1517	30,9
15	Дергачівський	10	3970	9881	988	1464	36,9
16	Вовчанський	15	3656	22061	1470	4126	75.2
17	Харківський	16	4376	15894	994	1552	22.2
18	Коломацький	8	4961	9592	1199	1913	48,2
19	Біло-Колодязький . .	10	3077	13472	1347	1778	57.8
20	Краснокутський . . .	15	3209	16911	1127	2128	44.2
21	Колонтаївський	8	2910	6636	830	1208	51.9
	III група районів — максимального охоплення дітей школами:						
22	Липецький	8	4088	8808	1101	857	26,2
23	Золочівський	17	3114	16059	945	2347	44.3
24	Богодухівський	21	3082	19403	924	2882	44.5
25	Люботинський . . .	13	3747	23738	1826	2997	61,5
26	Вільшанський	14	2744	18147	1296	1621	42.2
27	Мереф'янський	11	3002	21441	1949	2428	73,5
	Разом . . .	345	3046	394675	1143	58924	56,1

Гущина мережі бібліотек, що встановлюється з даних, на скільки душ людности припадає одна бібліотека, по районах неоднакова: від 2548 до 5652, при середній округовій гущині одна бібліотека на 3.046 душ людности.

Спостерігається цілковита залежність по районах першої групи, де слабіше розвинена шкільна справа. Ці райони в цілому визначаються слабшою мережею бібліотек. З цієї групи районів визначаються більшою за середню округову густістю бібліотечної мережі Таранівський та Сіннянський райони.

Райони другої й третьої групи мають середню або близьку до середньої округової густість бібліотечної мережі.

Густість бібліотечної мережі ще не дає повної характеристики поширення бібліотечної справи. Далеко виразніше показує це густість підписчиків. Тут різниця чимала: од 1,8% підписчиків до загального числа людности до 12,3%, тимчасом як середнє округове охоплення 5,6% підписчиків.

Розміри сільських бібліотек по книжному інвентарно майже рівні — наближаються до середньої округової — 1.143 книжки припадає в середньому на одну бібліотеку.

Більшою забезпеченістю книжним інвентарем визначаються такі райони: Чугуївський, Старовірівський, Велико-Писарівський, Зміївський, Дергачівський, Золочівський, Богодухівський і Харківський.

Більше од середньої округової забезпечені книжками райони з високим охопленням дітей шкільного віку — Мереф'янський і Люботинський, а з слабих районів — Печенізький та Старо-Салтівський райони.

IV. Підсумки шкільної та політосвітньої роботи.

Підсумки шкільної й політосвітньої роботи виявляються з стану та росту письменности людности.

Політосвітні шкільні заклади, мета яких ліквідувати неписьменність,— лікнепи ташколи для малописьменних — розвинули свою діяльність лише за останні три - чотири роки. Значить, широка ліквідація серед дорослих неписьменности, що зосталася з старих часів, поширення в школах дитячої письменности — охоплення школами дітей шкільного віку — дійшли сучасних широких розмірів не так давно. Розуміється, на височині коефіцієнтів письменности, які звичайно встановлюється до всієї людности і в межах кожної вікової групи окремо, це дуже позначилось за останні часи.

Але повну вичерпливу відповідь на всю широчину цього важливого питання—про розміри письменности людности—дасть всесоюзний перепис, коли розробка цього питання буде цілком по програму скінчена. Зараз є лише попередні дані перепису про кількість письменних і неписьменних по окрузі і по районах, без розподілу їх по віку. Ці дані ще не остаточні, але далі відміни можуть бути лише незначні й істотної зміни не принесуть. Для нас зараз цікаво простежити хоча б загальну тенденцію поширення письменности, а це можна зробити й по попередніх підсумках перепису.

Також вікових групуваннів під зглядом письменности ще не розроблено, але по полу, національності й по окремих типах місцевостей письменність можна прослідити по попередніх даних розробки перепису.

Спочатку розгляньмо письменність людности по типах місцевостей, а потім — окремо по містах, селищах міського типу і сільських місцевостях (по районах).

Письменність людности в 1926 році по містах, селищах міського типу і сільських місцевостях.

	% письменних			Рівняючи до сільських місцевостей, взятих за 100.		
	Чоловіки	Жінки	Оба поли	Чоловіки	Жінки	Оба поли
а) м. Харків . .	80,4	69,4	75,1	148,3	220,8	183,8
б) Інші міста й селища міського типу	66,8	49,1	57,7	123,0	145,4	143,2
в) Сільські місцевості . . .	54,2	26,9	40,3	100,0	100,0	100,0
Разом . .	62,1	40,1	51,0	113,0	150,0	124,1.

Письменність людности великого міста завжди більша, ніж в дрібних містах та селищах міського типу, а в останніх більша, ніж серед селян і по дрібних містах.

Дуже значної різниці в письменності серед чоловіків у містах порівняно з селянами немає: по Харкову — на 26,2%, а по дрібних містах і селищах міського типу — на 12,6% більша.

А вже серед жіноцтва різниця в письменності значна: в місті Харкові більш, як удвоє, а в дрібних містах — в півтора рази більша, ніж по селах.

Взагалі письменність більш поширена серед чоловіків і в місті і в селі, ніж серед жінок. Але різниця в письменності чоловіків і жінок не така велика по містах, як по селах: по м. Харкову письменність серед чоловіків більша на 11,0%, по дрібних містах — на 17,7%, а по сільських місцевостях аж на 27,1%.

І по окремих соціяльних групах письменність неоднакова, та, на жаль, показати цього наглядно не можна, бо розробки письменности в зв'язку з соціяльним станом не передбачається. Можна до певної міри виявити розвій письменности по окремих містах і селищах міського типу, де соціяльний склад людности неоднаковий.

% письменних по містах і селищах міського типу в 1926 році.

	Чоловіки	Жінки	Об. пола	% в складі людности, по даних перепису 1923 року службовців	робітників
Міста по реєстру ВУЦВК'у					
Харків	80,4	69,4	75,1	31,1	26,1
Богодухів	62,3	47,6	54 8	16,4	12,3
Охтирка	60,2	41,4	50,3	9,8	25,2
Вовча	71,6	53,7	62,1	18,8	12,3
Селища міського типу по реєстру ВУЦВК'у					
Лозова	73,3	56,2	64,5	23,9	31,7
Люботин	79,4	65,4	72,2	40,3	39,1
Мерефа	69,0	50,1	59,2	—	—
Зміїв	69,8	48,9	59,4	16,3	15,8
Чугуїв	79,6	63,4	72,4	8,2	9,1
Золочів	58,7	37,3	46,4	4,8	2,0
Краснокутськ . . .	63,3	33,7	48,6	2,9	1,5
Валки	69,4	56,9	62,9	19 9	8,1
Селища, не заведені до ВУЦВК'івського реєстру, але переписані по міському програму перепису.					
Буди	79,4	66,1	72,2	27,6	64,0
Панютине	76,2	62 8	69,0	—	—
Южний	87,6	85,1	86,2	37,7	17,1
Зелений Гай . . .	82,6	70,6	75,9	35,6	23,3
Високий	80,5	82,0	81,9	50,5	12,0
Карачівка з Покотилівкою	79,7	72,8	76,0	37,1	24,1
Разом (без м. Харкова)	66,8	49,1	57,7	—	—

Письменність людности по містах і селищах міського типу неухильно зростає, як зростає й питома вага серед людности робітників і службовців. В тих містах і селищах міського типу, де значна маса людности — селянство, письменність сієї людности в цілому відповідно менша.

Найбільше письменних по поселках під Харковом — Южний, Зелений Гай, Високий, Покотилівка з Карачівкою; тут письменність людности значно більша, ніж по м. Харкову. Характерно, що по цих поселках письменність серед жінок однакова, що й серед чоловіків, а у Високому — навіть більша.

До цієї групи поселків із більшою — понад 70% — письменністю належать також м. Харків, Люботин, Буди, Чугуїв. По цих містах і селищах міського типу, письменність серед жінок і чоловіків також майже однакова.

Друга група міст і селищ міського типу, де письменність вища од середньої і менша од письменности м. Харкова, складається з: Вовчі, Лозової, Мерефи, Змійова, Валок і Панютиного. Але ця група міст і селищ міського типу визначається високою письменністю серед чоловіків і порівнюючи меншою серед жінок, а це в цілому дає менший відсоток письменности всієї людности.

Третя група складається з тих міст і селищ міського типу, де значна кількість людности — селяни й місцевості не мають широкого промислового та торгового характеру. Це такі міста, як Охтирка й Богодухів, селища міського типу — Золочів і Краснокутськ. Письменність тут майже наближається до письменности по сільських місцевостях, з характерною особливістю — підвищеною письменністю чоловіків і порівнюючи малою письменністю серед жінок.

По сільських місцевостях, як вже зазначалося, письменність менша, ніж по містах і селищах міського типу. По окремих районах шкільна справа — охоплення дітей шкільного віку, робота закладів політосвіти та мережа їх далеко не рівні. Розуміється, це відбивається на культурному стані людности — на розмірах письменности.

Пісьменність людности по сільських місцевостях районів Харківщини на 17 грудня 1926 року.

Назва районів	% письменних			% неписьменних		
	Об. пол.	Чоловіків	Жінок	Об. пол.	Чоловіків	Жінок
I група районів:						
Біло-Колодязький	50,9	61,9	40,3	49,1	38,1	59,7
Мереф'янский	50,4	62,4	38,9	49,6	37,6	61,1
Лозівський	49,5	61,0	39,3	50,5	39,0	60,7
Харківський	47,3	59,3	35,5	52,7	40,7	64,5
Вільшанський	47,0	58,5	35,9	53,0	41,5	64,1
Люботинський	46,3	60,5	33,6	53,7	39,5	66,4
Вовчанський	45,9	58,6	33,9	54,1	41,4	66,1
II група районів:						
Липецький	44,4	56,9	32,6	55,6	43,1	67,4
Богодухівський	44,1	58,0	31,4	55,9	42,0	68,6
Валківський	42,0	55,8	28,8	58,0	44,2	71,2
Сіннянський	40,1	52,9	27,2	59,9	47,1	72,8
Старо-Салтівський	40,1	54,6	26,0	59,9	45,4	74,0
Краснокутський	40,0	56,5	24,6	60,0	43,5	75,4
III група районів:						
Дергачівський	39,4	54,0	25,1	60,6	46,0	74,9
Коломацький	38,1	52,3	24,4	61,9	47,7	75,6
Колонтаївський	38,1	54,4	22,5	61,9	45,6	77,5
Охтирський	37,3	54,0	21,5	62,7	46,0	78,5
Чугуївський	37,2	51,3	24,3	62,8	48,7	75,7
Золочівський	37,1	51,5	23,0	62,9	48,5	77,0
Ново-Водолазький	36,7	49,4	24,4	63,3	50,6	75,6
Кириківський	36,2	51,0	28,0	63,8	49,0	78,0
Печенізький	36,2	52,5	19,9	63,8	47,5	80,1
Зміївський	36,1	50,8	21,9	63,9	49,2	78,1
Таранівський	35,9	49,5	22,0	64,1	50,5	78,0
Олексіївський	34,9	48,9	21,3	65,1	51,1	78,7
Старовірівський	30,1	46,4	14,2	69,9	53,6	85,8
Вел.-Писарівський	29,7	45,6	14,3	70,3	54,4	85,7
Разом по районах	40,3	54,2	26,9	59,7	45,8	73,1

Перша група — підвищеної письменности, в складі сьоми районів, територіяльно розпадається на три такі місцевості:

перша — осередкова, що скупчується коло м. Харкова, з чотирьох районів: Харківського, Мереф'янського, Люботинського й Вільшанського;

друга — в західному кутку округи — Біло-Колодязький та Вовчанський райони, з їх розвиненими галузями сільського господарства і широкою шкільною мережею;

третя — це Лозівський район, що належить до південних місцевостей з підвищеною загальною письменністю людности.

Друга група, що має середню по сільських місцевостях округи письменність, складається з 6 районів, що лежать кільцем навкруги осередкової частини округи. Це Липецький, Богодухівський, Валківський, Сінянський, Старо-Салтівський і Краснокутський райони.

Ці дві групи районів — порівняно вищої й середньої письменности — складають половину території округи. Друга половина округи складається з 14 районів, що мають меншу за середню округову письменність. Територіяльно розпадаються ці райони на чотири часті:

перша — це райони в східному кутку округи, що цілком, або частково належали до складу к. Охтирського повіту: Охтирський, Кириківський і Велико-Писарівський райони;

друга складається з двох районів — Колонтаївського й Коломацького;

третя — найбільша територіяльно — складається з сьоми районів: Ново-Водолазького, Старовірівського, Олексіївського, Таранівського, Зміївського, Чугуївського й Печенізького.

четверта складається з двох північних районів — Золочівського й Дергачівського.

З цієї останньої, третьої, групи районів найнижчою письменністю, що не досягає навіть 35,0%, визначаються три райони: Велико-Писарівський, Старовірівський і Олексіївський.

Економічні умови, сполучення, вплив економічних і політичних чинників відбиваються на культурному рівні людности на її письменності.

Дивлячись по окремих напрямках залізниць, що радіусами виходять з центру — Харкова, бачимо, що письменність поступовно, що далі від центру, то меншає. Розподілимо для характеристики райони послідовно по напрямках залізниць, що проходять по території округи, од м. Харкова до першої вузлової станції.

Письменність по районах, що перерізують залізниці у напрямку од центру, Харкова, до вузлової станції:

Райони.	% письменних по району	Далечінь райцентру од Харкова (верст)
1. Харків — Ворожба.		
Харківський	47,3	0,0
Люботинський	46,3	24
Богодухівський	44,1	60
Охтирський	37,3	120
Кириківський	36,2	112

Райони	% письменних по району	Далечінь райцентру од Харкова (верст)
2. Харків—Лозова		
Мереф'янський	50,4	25
Таранівський	35,9	50
Олексіївський	34,9	75
Лозова	49,5	129
3. Харків—Полтава.		
Харківський	47,3	0.0
Люботинський	46,3	24
Валківський	42,0	50
Коломацький	38,1	77
4. Мерефа—Краснодар.		
Мереф'янський	50,4	25
Ново-Водолазький	36,7	47
Старовірівський	30,1	65
5. Донецька залізниця.		
Харківський	47,3	0,0
Зміївський	36,1	36
6. Балашівська.		
Харківський	47,3	0,0
Чугуївський	37,3	36
Печенізький	36,2	56
7. Харків—Білгород.		
Харківський	47,3	0,0
Дергачівський	39,4	15
8. Харків—Льгов.		
Харківський	47,3	0,0
Вільшанський	47,0	28
Золочівський	37,1	50
9. Білгород—Куп'янськ.		
Вовчанський	45,9	62
Біло-Колодязький	50.9	70

З районів. що лежать далеко від залізниці: Краснокутський, Старо-Салтівський і Липецький мають вищу, ніж середня округова, письменність. Тут відограють ролю інші умови, що впливають на письменність.

Окрім того, підвищеною письменністю визначається Лозівський район, але це залежить від того, що тут такий розвинений центр, як станція Лозова.

З економичних покажчиків, що характеризують підлеглість і зв'язок з письменністю людности, можна обмежитись такими, як засів на одно господарство, поширення кустарних реместь і зайняттів, окрім сільського господарства, та % російської людности в складі району.

Письменність людности в зв'язку з сільським господарством та національністю людности.

	% письменних об. полів	% господарств, що мають ремества	Припадає на 1 госп. засіву (дес.)	% засіву цукрового буряка	% росіян в складі людности
I група районів:					
Біло-Колодязький . .	50,9	13,0	5,2	16,1	1,9
Мереф'янський . . .	50,4	73,0	2,4	0,1	3,3
Лозівський	49,5	—	9,5	0,3	3,8
Харківський	47,3	41,1	2,0	0,2	12,4
Вільшанський . . .	47,0	46,7	2,2	1,6	0,5
Люботинський . . .	46,3	40,4	2,0	0,9	0,8
Вовчанський	45,9	35,5	3,1	6,3	25,6
II група районів:					
Липецький	44,4	22,2	2,6	0,6	39,0
Богодухівський . . .	44,1	40,3	2,5	7,5	2,0
Валківський	42,0	27,3	2,8	1,4	0,2
Сіннянський	40,1	15,8	3,5	2,8	1,1
Старо-Салтівський . .	40,1	39,4	2,9	0,8	27,8
Краснокутський . .	40,0	39,7	2,9	6,6	0,8
III група районів:					
Дергачівський . . .	39,4	46,5	2,4	0,6	12,8
Коломацький . . .	38,1	27,7	3,1	2,7	0,9
Колонтаївський . . .	38,1	34,4	3,8	5,3	0,7
Охтирський	37,3	32,0	2,1	6,1	0,6
Чугуївський	37,2	25,0	2,4	0,9	69,8
Золочівський . . .	37,1	35,4	3,3	3,6	20,8
Ново-Водолазький . .	36,7	50,4	1,5	0,1	0,5
Кириківський . . .	36,2	38,6	1,9	11,1	70,4
Печенізький . . .	36,2	30,7	3,1	1,6	4,4
Зміївський	36,1	43,5	2,1	0,0	15,5
Таранівський . . .	35,9	35,9	3,1	0,0	29,5
Олексіївський . . .	34,9	19,0	4,6	0,2	57,8
Старовірівський . .	30,1	32,4	4,0	1,2	52,3
Велико-Писарівський .	29,7	34,6	2,4	3,2	43,0
По окрузі .	40,3	35,9	2,7	2,9	17,4

Перша група — високої письменности серед людности складається з сильних економичних районів, як Лозівський, Біло-Колодязький, Вовчанський, і таких, де дуже поширені кустарні ремества або інші зайняття людности (служба, робота на фабриках і заводах).

В другу групу — середньої письменности — об'єднуються такі райони, де поширення реместв і зайняттів людности середнє або наближається до середньої округової і забезпечення засівами середнє.

Третя група районів — слабо розвиненої письменности — складається почасти з слабіших економично районів, а почасти — з тих районів, що мають поширене зернове господарство. Виняток з цієї групи становлять такі райони, як Кириківський — цукровий район, Велико-Писарівський, Ново-Водолазький — широко розвинених реместв, Охтирський і Колонтаївський райони. По цих районах, здавалося б, економична структура господарства сприяюча для поширення письменности, але шкільна мережа, охоплення дітей школами, і мережа політосвітніх закладів недостатні, а це значно стримує розвій культурности люду цих районів.

В значній мірі відбивається на розмірах письменности в деяких районах (Чугуївський, Кириківський, Олексіївський, Старовірівський та Велико-Писарівський) нерівний національний склад людности, коли в складі людности більшість росіян (Чугуївський, Старовірівський і Олексіївський райони), або коли їх значна кількість серед української людности. Письменність в трьох національних російських районах — Чугуївському, Старовірівському й Олексіївському — далеко слабіша, ніж по українських районах.

Взагалі письменність шириться далеко неоднаково серед окремих національностей, культурний рівень їх неоднаковий.

Розглянемо лише головні національності, найбільш поширені на території Харківської округи (українці, росіяни, євреї, поляки, німці, білоруси та вірмени).

Письменність (на %) серед окремих національностей

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Вірмени
Чоловіки . .	60,1	62,6	83,5	82,2	83,7	64,2
Жінки . . .	35,6	42,6	79,1	72,9	86,2	55,5
Об. поли . . .	47,6	52,5	81,7	77,4	85,1	60,9.

Порівнюючи найменше поширена в окрузі письменність серед переважної людности округи — серед українців. Особливо слабо поширена письменність серед жінок українок, чоловіки ж українці не так дуже відрізняються письменністю від інших національностей.

Письменність серед росіян в цілому по окрузі більша, ніж серед українців, на 4,9%. Серед жінок росіянок значно більше поширена письменність, ніж серед українок — на 7,0%, а різниця між письменністю чоловіків не така значна — 2,5%. Серед нац. меншостей письменність поширена дужче, ніж серед росіян і українців.

Найдужче поширена письменність серед німців — всього лише 14,9% неписьменних серед них. Потім ідуть євреї — неписьменних 18,3%, поляки мають неписьменних 22,6% і вірмени — 39,1%. Характерно, що серед нац. меншостей письменність майже однакова і в чоловіків і в жінок, а в німців серед жінок навіть більше письменних, ніж серед чоловіків.

Національні меншості — німці, поляки, євреї, вірмени — скупчені переважно по містах, в селах їх порівнюючи менше. Загальна письменність людности по сільських місцевостях і по містах далеко не однакова: в містах більша, як в селах. Тому треба простежити, серед яких окремих національних груп поширена письменність по містах і сільських місцевостях.

Письменність (на %) обох полів по містах, селищах міського типу і сільських місцевостях серед окремих національних груп.

Національні групи	м. Харків	Інші міста й селища міськ. типу	Сільські місцевості	По окрузі
Німці	89,0	70,3	76,1	85,1
Євреї	81,7	81,1	79,6	81,7
Поляки	77,5	18,0	73,0	77,4
Вірмени	60,9	—	—	60,9
Росіяни	73,5	68,1	32,7	52,5
Українці	72,3	54,8	41,8	47,6
Разом	75,1	57,7	40,3	51,0

Письменність двох переважних національностей — українців і росіян—поділяється характерно: в містах більше письменних росіян, а по селах, навпаки, українців письменних більше. Особливо велика різниця в письменності росіян і українців по дрібних містах і селищах міського типу.

Розглядаючи людність міську й сільську з погляду рухливости, помічаємо, що селяни не так часто переселяються, не такі рухливі, як городяни. Приріст сільської людности залежить виключно від природнього приросту, а по містах — переважно од приросту механичного. Так, по м. Харкову за три останні роки збільшилось людности на 35,5%, а щорічний приріст з 1920 до 1926 року: по м. Харкову—59%, по інших містах і селищах міського типу—30%, по сільських же місцевостях—21%.

Змін в національному складі людности зараз ще не можна простежити але, безумовно, механичний приріст впливає на зміни в національному сладі людности міст і селищ міського типу, а разом і на розміри письменности.

Звичайно, чим культурніша людина, тим більше здатна вона на переїзди з одного міста до другого, потім серед приїзджих до міста значну масу складають робітники, службовці, учні, серед яких письменність вища. Це, безумовно, впливає в цілому на коефіціенти письменности по національності в містах і селищах міського типу.

Далі встає питання про зміни в розмірах письменности людности. Роля політосвіти, як це зазначалось, в ліквідації неписьменности і соцвихівських шкіл—в поширені письменниости серед дітей—велика. Виявити можна це з динамики письменности серед людности за довоєнні і за останні часи.

Але тут устає питання про можливість порівнювати попередні і сучасні дані. Щоб порівняти хоча приблизно по однаковій території зріст письменности, можна взяти абсолютні дані по тих повітах кол. Харківської губ., що цілком або частково увійшли в сучасну територію округи (Харківський, Богодухівський, Валківський, Охтирський, Вовчанський, Зміївський повіти), і перерахувати спочатку абсолютні дані, а потім уже вирахувати коефіціенти. Абсолютні дані порівнювати не можна, а по коефіціентах цілком можливо прослідити зміни в письменності людности.

Дані про письменність людности, які можна порівнювати, такі: перший всенародній перепис 1897 року, земський сільсько-господарчий перепис 1913 року, загальний перепис людности 1920 року і останній всесоюзний перепис людности 1926 року.

Ці періоди між переписами досить удачні, бо можуть до деякої міри відповідати руху суспільства в зв'язку з важливими соціяльними подіями: 1897 р.—письменність до першої революції 1905 року; 1913 рік—стан письменности на передодні всесвітньої війни; 1920 рік—після Жовтневої революції і за часи громадянської війни і, нарешті, 1926 рік—підсумки поширення письменности за час широкого втягнення мас, широкої політосвітньої роботи і в умовах заведення загального навчання по окрузі на протязі двох останніх років.

Рух письменности людности, на % по Харківській окрузі з 1897 до 1926 року:

Рік перепису	Чоловіки	Жінки	Об. поли
1897	27,0	8,1	17,7
1913	40,2	11,2	26,0
1920	43,8	26,5	34,6
1926	62,1	40,1	51,0.

Україна ще за старих часів визначалася меншою письменністю: середня письменність по Европейській частині Росії була в 1897 році 22,9%, а на Україні (вірніш—на півдні Росії)—19,3% (на 3,6% менша).

З українських губерень колишня Харківська губ. письменністю людности була на передостанньому місці — 16,8% письменних.

По повітах кол. Харківської губ., що цілком або частково увійшли в склад території сучасної Харківської округи, письменність в 1897 році була вища—17,7 %.

Земства Харківщини ще до всесвітньої війни розробили шкільну мережу й план заведення загального навчання. Деякі земства Харківщини, як, наприклад, Вовчанське, широко розгорнули шкільну мережу і піднесли народню освіту порівнюючи високо. Сама людність, особливо після першої революції 1905 року, значно піднеслася культурно і вимоги до освіти побільшали.

Все це, беручи в цілому, сприяло поширенню письменности серед людности і села і міста ще й до всесвітньої війни.

Підчас війни, коли зворушена була величезна маса людности, коли письменність була необхідна, щоб листуватися з відсутніми, письменність дійсно виросла більш, ніж удвоє якраз серед жіноцтва.

Розуміється, цей двигун письменности—потреба письменности для зв'язку — штучний: письменність більшає інтенсивно, коли в цьому є така потреба, а далі, коли ця потреба мине, ширяться рецидиви неписьменности.

Найбільш стала письменність, в умовах селянського життя, та навіть в значній мірі й міського, це — коли вона залежить від культурного росту людности, од її свідомости і потреби в письменності, щоб користуватися культурними досягненнями. Розуміється, це цілком задовольняється всією системою політосвітньої роботи, ми це спостерігаємо в роботі закладів політосвіти.

І це виразно виявилось в рості письменности: за сім років (з 1913 до 1920 року) — письменність зросла на 8,6%, а за шість років (з 1920 до 1926 р.)—зросла вдвоє більше—на 16,4%.

Виразніш це видно з щорічного приросту відсотку письменних.

Темп середнього щорічного збільшення письменности, на % з 1897 до 1926 року.

	Чоловіки	Жінки	Об. поли
1897—1913 рік	0,7	0,6	0,6
1913—1920 „	0,5	2,2	1,2
1920—1926 „	3,1	2,3	2,7

Темп щорічного середнього зросту письменности до 1913 року був дуже повільний—0,6% для обох полів.

За час всесвітньої війни особливо поширилась письменність серед жіноцтва—майже вчетверо більше, ніж до війни. Серед чоловіків, навпаки, в цей час письменність ширилася менше.

Після Жовтневої революції загальний темп поширення письменности прискорився вдвоє. Особливо прискорився темп письменности серед чоловіків, а серед жінок зоставсь той самий, що був підчас війни.

Тут, безумовно, впливали три фактори: перший—зменшення в жінок нагальної потреби в письменності в спокійні часи, а другий—те, що жінки, особливо селянки, в громадське життя втягнені далеко слабіше, ніж чоловіки; третій—в активну роботу масових політосвітніх закладів, як це ми бачили, розглядаючи їх діяльність, жінки знов таки втягнені менше.

Порівняти стан письменности на Харківщині з станом її по інших округах через стан матеріялів не можна, бо за довоєнні часи даних немає, а дані всесоюзного перепису 1926 року про письменність ще не надруковані.

Але з станом письменности сумежної Полтавщини можна порівняти за три періоди: 1897—1910 роки (близьким до Харківщини за 1897—1913 роки) – також по даних земського сільсько-господарчого перепису і за 1911—1920 роки.

Рівняючи до сумежної Полтавщини, темп зросту письменности на території тих повітів, що приєднано до Харківської округи, був такий:

Письменність на Харківщині й Полтавщині.

	Періоди	% збільшення	Середнє за рік	Періоди	% збільшення	Середнє за рік
Полтавщ.	1897-10 р.	8,9	0,7	1910-20 р.	8,0	0,8
Харківщ.	1897-13 р.	8,3	0,6	1913-20 р.	8,6	1,2

До всесвітньої війни темп зросту письменности на Харківщині був далеко слабіший, ніж на Полтавщині, а вже підчас війни, навпаки, темп його на Харківщині значно прискорився. На цьому значно відбилося те, що в деяких повітах Харківщини (як-от Вовчанському) швидко почала розвиватися шкільна мережа і стали заводити загальне навчання.

Взагалі зараз Харківська округа з округ Лівобережжя стоїть на першому місці по охопленню дітей шкільного віку, а разом, значить, і по темпу поширення письменности.

